

2. Pap Mózes főjegyző.

(1830—1914.)

»Élettörténetemet csak magam ismerem s az nagyon szomorú.«

Ifjúsága.

(II-ik közlemény.)

A kolozsvári unitárius főiskola tanári anyakönyvének 137—140 lapjain *Pap Mózes* 1903-ban megírta saját kezével 4 oldalon életének legfontosabb eseményeit. Ő maga arra hivatkozik, hogy gyenge egészségi állapota miatt életének csak a nevezetesebb adatait írhatja le, pedig nem az irányította a bizonyára felkérésre papirra vetett életrajzvázlat összeállításában, hanem az a súlyos mondat, amellyel a nevezetesebb adatok feljegyzését befejezi: „*Élettörténetemet csak magam ismerem s az nagyon szomorú*“. Ez a mondat nagyon sokat jelent és kifejezi egy keserves csalódáson átment léleknek szomorú állapotát, amely még a késő öreg korban is hatékonyan tart, aminek igazolásához nem kell tanuságul hívnom senkit, nem kell forrásokat emlegetnünk, mert kétségbevonhatatlan bizonyítékom *Pap Mózesnek* e sorok alatt levő sajátkezű aláírása. Az egész életrajzvázlat tűrhető, s mondhatni korához mérten határozott, jellegzetes írással van az anyakönyvbe iktatva, de az utolsó mondat után: „*Élettörténetemet csak magam ismerem s az nagyon szomorú*“, „*Torda 1903. Dec. 3 Pap Mózes*“ már olyan remegő, reszkető kézzel van oda írva, amely feldúlt lelki állapotra mutat s amelyből kétségtelenül megállapítható a kellemetlen emlékek felújulása.

Lexikonban hiába keresnők, hogy mikor született, mert nem találónk meg, de fejjegyezte ő maga, hogy Szentmihályon született 1830-ban, hogy melyik napon, az nincs bejegyezve, de megvan az, hogy október 11-én keresztelték. Édes apja az előbbieken ismertetett benczédi *Pap Sámuel* volt, édes anyja szentmihályi *Bálint Mária*. E házasságból öt gyermek született, kettő korán elhalt. Életben maradt fiai: *Sándor*, *Aron* és a legkisebb volt *Mózes*.

Pap Mózes elemi tanulmányait a szentmihályi unitárius iskolában kezdte, amelynek akkor *Fekete István* volt a vezetője s amely abban az időben a legjobb unitárius iskolánk közé tartozott, ahol latin nyelvet is tanítottak. Már mint elemi iskolai tanuló megkezdte az élet kálváriáját járni. A benczédi Cserésben (Pap-fiúk cserése), amelyet azóta teljesen kipusztítottak, felszántottak és búzatermő földdé alakítottak át, egy fáról olyan szerencsétlenül esett le, hogy jobb kezét és jobb lábát eltörte. A székely ezermesterek között mindig orvos is akadt s egy ilyen falusi székely ember a kis Mózes kezében és lábában a csontokat összeillesztve zsindelyek közé tette és hat hétig nem oldotta ki. Mikor már jobbacskán lett, akkor nagyapja, *Pap Zsigmond*, egy mankót csinált neki s rövid ideig azt használta, de a csont összeforrása olyan tökéletes volt, mintha műtő-asztalon illesztette volna össze azokat valami kiváló sebész és soha életében azután semmi fájdalmat nem érzett, sem a kezén, sem a lábában, még az öregkor reumás idejében sem. A karácsonyi ünnepekre már egészen jól járkált Mózesünk s kedveskedésül költőilelkületű édesapja versben énekelte meg a szomorú eseményt, melynek kezdő sorai ezek voltak :

„Az őszi napokon egy fára felhágtam,
Akaratom ellen, arról le is szálltam“.

Szentmihályról a székelykeresztúri unitárius gimnáziumba ment, ahol annyi jelesünk kezdte középiskolai tanulmányait. *Koronka József* volt ebben az időben Keresztúron az igazgató, tanítói pedig *Sebestyén József* és *Bedő Dániel* voltak. Szülői, amint láttuk, vagyonosok voltak s privát tanítót is fogadtak a fiúknak.

Szinte érthetetlen, de Székelykeresztúrról 1842-ben Toroczkóra ment Pap Mózes¹ talán azért, mert ebben az időben *Sebess Pál* fáradhatatlan munkássága következtében a toroczkói iskolának nagyon jó hírneve volt, azonkívül Sebess Pál a családnak jó barátja s az is döntő szerepet játszhatott ebben a kérdésben, hogy Pap Sámuel nagyon takarékos volt, Toroczkón pedig úgy szólván semmibe sem került a székely fiúk taníttatása. Toroczkón három évig tanult Pap Mózes, hol utóbb *Győrfi József* tanította. Az utolsó évében Toroczkón nagy beteg lett, de a gondos ápolás újra lábra állította. *Pap Sámuel*, fia körültekintő gyógykezeléséért,

¹ A toroczkói unitárius iskola matriculájában a 126. lapon 1842. szept. 8-án bejegyezve : Pap Mózes Etym, de Sz.-Mihály: Alumnus.

nyilvánosan fejezte ki köszönetét, amit szószerint közlünk, mert megérdemlik ezt a nemeslelkű, jó toroczkóiak:

Nyilvános köszönet. Toroczkó nemeskeblű polgárai már két század óta áldozván a népnevelésre, jelenleg is nemcsak célszerű fiú- és leány oskolát tartanak keblekben, sőt ezenkívül, vallásos rokonszenvből, évenként, mintegy húsz székely szegénysorsú ifjúnak is, derék oskolájukban tanulhatás végett szállásról és élelméről gondoskodnak. Nekem is a többek közt szerencsém vala a toroczkói emberszerető polgárok ingyen kegyéből fiamat már három év óta azon iskolába taníttatni s midőn kedves fiam egy veszélyes ragadó nyavalya miatt, szülői kezektől távol, ápolók nélkül szükkölködni véli magát, nem késék a nemeskeblű előljáróság rögtön gyógyításáról rendelkezni s midőn, azon kérdés fordult volna elő: ki fizet érte? Az éltebb Tanácsos: jót állok én érte, az elnök pd.: közköltésen gyógyíttassék, szavazának. Fiam balsorsát meghallva, siettek, a már meg is haltnak képzeltet, meglátogatni, s ím őt a helybeli igen érdemes orvos úr 34 napi kettőzötetett ápolása s más emberszerető baráti kezek segélye után teljes egészségben találtam, s meghálálandó a nemes bánásmódot, személyesen felkerestem, mind az érdemes orvos urat, mind pd. azon derék emberbarátot, ki fiamnak szállást adott s midőn fáradságait megjutalmazni s költségeiket megtéríteni akarván, mindnyájan „nem kívánok semmit“ felelettel bocsátának el házaiktól, valamint azok is, kik betegsége alatt a szükségességekkel ellátták. Ez emberszerető tényért kötelességemnek tartom ezennel nyilvános köszönetemet és örök hálámat a toroczkói, nekem mindég kedves emléké, nemesszívű előljáróság, egyes polgárok és különösen tisztelt helybeli orvos úr iránt e lapokban tisztelettel kifejezni. Szentmihály, június 8-án 1845. Pap Samú s. k.“

Egyszerű falusi ember mélységes köszönő szavai ezek, melyek egymagukban is elegendők arra, hogy megállapítsák és hirdessék a toroczkói nép magas kultúrérzékét, áldozatkészségét, humanus gondolkozását és szerető szívét.

Pap Mózes Toroczkóról 1845 szeptember 1-én a tordai gimnáziumba ment, ahol szintén három évig tanult, ami azt igazolja, hogy a toroczkói iskola elvégzését 2 gimnáziumi osztály elvégzésének tekintették. Tordán ekkor IX osztály volt és pedig négy elemi és öt gimnáziumi osztály. Az 1847—48-ik évben, mikor Pap Mózes Tordán is elvégezte tanulmányait, az iskolának a IX

osztályban összesen csak 148 tanulója volt. A tordai iskola létszáma állandóan apadt, mert a székekyszeresztúri algimnázium létesítése után a székekly fiúk közül kevesen keresték fel Tordát. A tordai gimnázium felsőbb osztályos tanulói legációba is jártak s Pap Mózes Tordán prédikáció-írással kezdte meg 1845-ben irodalmi szárnypróbálgatásait. Felejthetetlen emléket és büszke öntudatot hagyott tordai tanulásának utolsó évéből Pap Mózes ifjú, fogékony lelkében az a nagyszerű hazafias megmozdulás, mely szülőföldjéről, Udvarhelyszékről indult ki az 1848 április 4-én tartott közgyűlésből, melynek határozata értelmében a híressé lett *Pálffy János* mellett egy harminc tagú küldöttség vonult át Tordán Kolozsvár felé, lelkes ünnepek közben. Ebben a történelmi nevezetességű küldöttségben Pap Mózes édes apja, Pap Sámuel is ott volt és a nemes történelmi hivatás teljesítésének tudatában az apa és a fiú szemei büszkén villantak össze s nem ok nélkül, mert nagy történelmi szerepe abban volt ennek a küldöttségnek, hogy ők eszközölték, sürgették ki az 1849 május 29-iki országgyűlés összehívását, mely az uniót kimondta.

Felejthetlenné lett tordai tanítói közül különösen nagyajtai *Darkó Mihály* igazgató-tanár, akiről Pap Mózes még öreg korában is mély szeretettel emlékszik meg s akinek kiválóságát nemcsak a hálás tanítvány őrizte meg, hanem maga az E. K. Tanács is 1849 szeptember 5-én fájalmát fejezte ki az érdemes igazgató elhunytá felett, aki az oroszok előli menekülés közben a kolera áldozata lett.

Miután mindenik unitárius felsőbb iskolában tanult, Tordáról 1848 szeptember 1-én a kolozsvári főiskolához akart menni, mert csak itt volt bölcsészeti tanfolyam, V—VIII. gimnáziumi osztály, de a magyar szabadságharc kitörése tervében megakadályozta s ő is, mint annyi és annyi ezer magyar tanuló tanáraival együtt beállott nemzetőrnek, ahol őrmesterségig vitte s harcai közül különösen a köhalmi csatáról emlékszik meg, ahol a nagyszámban levő orosz hadak elől vissza kellett vonulniok s egyéb szenvedései mellett 48 óráig egy falatot sem evett.

A fegyvercsörgetés zajában mindenütt elhallgatnak a múzsák s kolozsvári főiskolánkban is a szabadságharc után csak 1850 november 1-én kezdődött meg a tanítás, de a tanulók száma annyira megapadt, hogy a VIII. osztályban 6, a VII-ikben 3 s a VI-ikban, melybe Pap Mózes is beiratkozott, 15 tanuló volt; az

egész felső tagozaton tehát összesen 24-en voltak. Egy megőrzött nyugta szerint Pap Mózes 1851 február 20-án 8 frt. 40 krt. fizetett névbeírás, iskolai szükség és ágyhelydíj címen Bedő Dani isk. főnök kezéhez s így nem a túlságosan nagy tandíjfizetés tartotta vissza az unitárius tanulókat az unitárius főiskolába való beiratkozástól, hanem az elnyomott szabadságharc súlyos következményei. Erről a nehezen induló esztendőről mondja Székely Mózes igazgató az 1851. júniusi évvárón: „hogy ez az iskolai év igen hasonlatos vala sok tekintetben egy utasnak sok vészekkel fenyegetőző útjához, vagy a messze világrészekbe hajókázó tengerecszék törekvéseihez, többször fenyegetének titeket is a vészek, kivált az évnek kezdetén s többször kétkedékn s kétkedétek ti is velünk, vajjon ennek üdvösségét érendjük-e?” Pap Mózesre azonban jól ütött ki ez az iskolai év, amint azt az unitáriusok kolozsvári főiskolájának érdemsorozati jegyzőkönyvéből megállapíthatjuk, mert az 1850—51-ik iskolai év első felében véghez vitt közvizsgálati érdemsorozat szerint Pap Mózes a VI-ik gimnáziumi osztályban kapott még a német nyelvből dicséretet, de a többi tárgyból mind kitűnőt, de már év végén minden tárgyból kitűnő az osztályzata és az év végén a *Zsuki László*-alapból 15 jobb-igyekezetű, szegényebb s erkölcsös, egyenruhás ifjút jutalmaztak egyenként 15 mf.-al s Pap Mózes is ezek között volt.

A gimnáziumi VII—VIII. osztályban (akkor X—XI. osztály, 3 elemi, 8 gimn. o.) is mindig minden tárgyból kitűnőt (Eminens) kapott. Akkor is már külön rangsorozatot állapítottak meg a felső osztályok és külön az alsókban. A felső osztályt végzetek rangsorozatát a három év alatt (VI—VIII.) kapott érdemsorozatok alapján állapították meg és a felső osztályban rangsor szerint a legelső Pap Mózes volt. *Berde Áron* volt ebben az időben a főiskolai igazgató. Pap Mózes az 1853-ik évben tett érettségi vizsgálatot s azután teológus (*hittanász*, mint ahogy akkor hívták) lett és a teológia minden tárgyából szintén kitűnő eredménnyel végzett. Mint teológus már tanította a gimnázium alsóbb osztályában a latin nyelvet s közben rövid ideig iskolafőnök (senior) is volt s 1855. szept. 7-én felszentelték papnak.

Tanár, lelkész, főjegyző és püspök-helyettes.

A Zsinati Főtanács 36—1855. sz. határozatával Pap Mózest Nagy Lajossal együtt, aki második tanuló volt, kiküldötte külföldi

tanulmányútra. Hova menjenek? Akkortáiban Németországnak egy kis városa, Göttingen nagy hírességre tett szert egyetemével, ahol olyan európai hírű egyetemi tanárok voltak, mint Gauss, Herbart, a Grimm testvérek, kiknek működése a göttingai egyetemet Európa leglátogatottabb egyetemévé tették. Göttingen híres egyetemét sok magyar ifjú felkereste s talán ezért választotta Pap Mózes is a göttingai egyetemet. Hátramaradt irodalmi emlékeiből azt állapíthatom meg, hogy Pap Mózes inkább volt nyelvész tehetség, mint vérbeli matematikus, de az egyháznak matematikusra és fizikusra volt szüksége s ezért hallgatta ezeket a tárgyakat. A göttingai egyetemen matematikát Pap Mózes *Dirichlet* (Dirislé) Péter Gusztávtól hallgatott, aki az ötvenes évek legkiválóbb mennyiségtani tudósa volt s 1855-ben lett a göttingai egyetem tanára, fizikát *Weber* Vilmos Ede természettudóstól és chemiát *Wöhler* Frigyes híres német vegyészről, aki a göttingai vegyintézet tanára és igazgatója volt. Az egyetemnek különösen gazdag könyvtárát és híres természettudományi múzeumát Pap Mózes szintén használhatta szellemének kicsiszolására. Sajnos azonban, hogy csak egy évig volt a göttingai egyetemen, onnan a berlini egyetemre ment, de ott csak egy fél évig tanulhatott, mert itthon szükség volt rá; haza hívták s az E. Főtanács 1857. június 10-én 34. szám alatt rendes tanárrá választotta. Tanári működését a kolozsvári főiskolában 1857. szeptember 1-én kezdette meg s tanított latin nyelvet, mennyiségtant, geometriát s ugyanakkor kolozsvári lelkész is volt. Még 1857-ben megválasztották főpapszéki tanácsosnak s két év múlva a Kolozsvárt 1859. augusztus 28-ik s következő napjain tartott Zsinati Főtanácson, amelyen Káli *Nagy Elek* főgondnok és *Székely Mózes* voltak az elnökök, *Mikó Lőrinc* hivataláról lemondott s a közigazgatási jegyzői hivatalra Pap Mózes tanárt választották meg. Ugyanezen a Főtanácson *Ferencz Józsefet* a kolozsvári egyházközségbe lelkésznek megválasztották s így e két kiváló unitáriusnak pályája úgyszólván egyszerre indult meg. Kezdetben Pap Mózes ivelt magasabban s csak később lett reá nézve veszedelmes ellenfélle régi, jó barátja, *Ferencz József*.

Az Erdély Nagyfejedelemségbeli unitáriusok 1859-ik évi Zsinati Főtanácsa más ügyben is hozott fontos határozatot. Évszázadokon át gyakorolt törvényes jogaira hivatkozva, kérte a cs. kir. Helytartóságot, hogy az *Approbata Constitutio* I. rész, 1. titulusa, 9-ik artikulusa szerinti püspökét megválaszthassa. Előzőleg már az

1853., 1854., 1855., 1856. és 1857-ik években is adtak be folyamodást, hogy a püspökválasztásra a legfelsőbb engedélyt megszerezzék. *Székely Sándor* püspök 1852. január 28-án hunyt el s azóta azután egyházunk kilenc éven át törvényen kívüli helyzetben élt. Még 1852. január 25-én a cs. kir. katonai és polgári kormányzóság azt az értesítést küldötte az unitárius egyház vezetőségének, hogy a püspökválasztógyűlés megtartása a Minisztérium engedélyétől függ, de hiába kérelmezték évről-évre, mert a püspökválasztásra nem adtak engedélyt. Végre az Erdélyi Főkormányzó 1861. április 17-én megküldötte az erdélyi udvari kancelláriának 676. számú leiratát, mely arról értesíti az unitárius egyházat, hogy miután Őfelsége az 1860-iki októberi diplomával Erdély nagyfejedelemséget az 1847-ik év előtti törvényes állapotba visszahelyezi s így most már az Approbaták is megint érvénybe lépnek, a püspökválasztás megtartható, azonban a választás eredménye, a megválasztott püspök neve legfelsőbb megerősítésre a szokott módon felterjesztendő.

Az udvarhelyi-kör és Székelykeresztúr már akkor is erős ellenzéki szellemet képviseltek s kívánták, hogy a püspökválasztó gyűlés szervezetét, összetételét alakítsák újra s amíg ez megtörténik, addig maradjanak meg a helyettes-püspökkel. Ezt azonban az E. Képviselő Tanács a még mindig válságos politikai helyzetre való tekintettel nem tartja helyesnek; nem szabad kockáztatni az elismert törvényes jogot s felidézni annak esetleges elveszthetését. Zsinati Főtanács egyhangúlag az E. Képviselőtanács álláspontjára helyezkedett s elhatározta, hogy a régóta ürességben levő püspöki széket az 1861-iki Főtanácson, a szokott módon, választás útján betölti. A választás Tordán 1861. július 1-én megtörtént s a főtanácsi tagok 97 szavazatot adtak le, melyből a költői lelkületű *Kriza János* kolozsvári első pap-tanár kapott 63, *Székely Mózes* egyházi főjegyző 28-at, *Pap Mózes* tanár, közigazgatási jegyző 2 szavazatot. Pap Mózes pályája, kevés szavazattal is, határozottan felfelé ívelést mutatott, mert neve már ekkor a püspökjelöltek közé jutott. Amilyen szépen emelkedett Pap Mózes, épen akkorát esett lefelé Székely Mózes főjegyző s mivel később hasonló mellőzés érte Pap Mózeset is, nem lesz érdektelen, ha néhány sorban *Székely Mózes* sorsát is vázoljuk. Székely Mózes a homoródalmási Zsinati Főtanács választotta főjegyzővé s ezen tisztségét 1852-ig folytatta, amikor Székely Sándor püspök halála

után a püspöki teendők végzésével bízták meg, amit híven gyakorolt Kriza János megválasztásáig. Ennek megtörténte után azonban főjegyzői tisztségéről, valamint főpapi törvényszéki bíróságáról lemondott, abban a reményben, hogy az Egyházi Főtanács a *tiszteletbeli* főjegyzői címet számára meghagyja, mivel azonban „mind anyagilag, mind szellemileg csak kedvetlenséget és megrovódítást érzi“, kéri, hogy fizetését emeljék s a Kriza János megválasztásával megüresedett kolozsdobokaköri esperességet hajlandó lenne folytatni, mert egyházának mindvégig szolgálni akar.

Egyházi Főtanács Székely Mózes lemondását a szokásos sajnálattal elfogadta s neki a *tiszteletbeli egyházi főjegyzői* címet továbbra is meghagyja, sőt a „Főtisztelendő“ címet is használhatja. A kolozsvári esperességre egyhangúlag megválasztják s a fizetésjavítás iránti kérését átteszik az E. K. Tanácshoz.

Székely Mózes nehéz időkben teljesített hosszú éveken át fontos hivatást. Erélyességét előző cikkünkben kiemeltük, de hova lett az a püspökválasztás után? Az Egyházi Főhatósághoz beadott panaszos, kérő szavai már egy megalkuvó embert mutatnak, kinél az lett a jelszó: Mentsünk, amit lehet. Látni fogjuk, hogy hasonló sorsban, milyen más lelkületet mutatott Pap Mózes. Nem zárhatjuk le azonban ezt a rövid jellemzést anélkül, hogy fel ne vetnők a kérdést: Mi okozta a Székely Mózes bukását? Elsősorban kétségtelenül az, hogy a hosszú püspökhelyettség alatt Kriza János hírneve állandóan gyarapodott, másfelől sokat ártott Székely Mózesnek, hogy fia katolizált s amellet, ha nem is da-dogó, de akadozó beszédű volt.

Székely Mózes a Kolozsvárt 1861 október 6-án tartott Egyházi Főtanács ülésen mondott le s miután az egyházi főjegyzői állásnak a betöltése nem volt erre az ülésre kitzúve, de különben is a főjegyzői állást rendes Zsinati Főtanácson szokták betölteni, ezért ennek a betöltését elhalasztják a következő Zsinati Főtanács ülésre s az egyházi főjegyzői teendők addigi ideiglenes vezetésével megbízzák Pap Mózes tanár — közigazgatási jegyzőt. Ugyanekkor lett Ferencz József a püspöki hivatal betöltésével megüresedett kolozsvári egyházközség lelkésze, de gyengélkedésére való tekintettel maga Ferencz József kérte: „hogya talán körülményei a papi hivatal folytatását idővel lehetetlenné tennék, visszaléphetésék a tanári állomásra, azon helyre, mely tanári kineveztetése szerint akkor illetné.“

Ezen a gyűlésen a kir. Főkormányzék biztosai Káli Nagy Elek főgondnok és *Désfalvi Pataki József* voltak. *Káli Nagy Elek* elmondott beszédében fájdalommal említette meg, hogy az 1848-as törvények vallásunkat az egész országra nézve törvényesen elismerték s 1852 ben már meg akarták választani az új püspököt, de a püspökválasztó gyűlést betiltották s a választási jogot felfüggesztették. A önkényuralom idején 8 éven át hiába kérelmeztek, mert a cs. és kir. Vallásügyi Miniszterium még csak annyira sem méltatta az unitáriusok előterjesztéseit, hogy azokra válaszoljon. Az abszolutizmus enyhülésével választási jogunkat elismerték s Kriza János püspökké megválasztott s ezt a választást Ő császári és Apostoli királyi felsége, Erdély nagyfejedeleme, a Székelyek ispánja legkegyelmesebben megerősítette. Még csak az nyugtalanította az unitáriusokat, hogy a megerősítési oklevél, a *püspöki* cím helyett *superintendens* elnevezést használ, ami ellen jegyzőkönyvileg óvást emelnek, kifejezve azt, hogy ragaszkodnak a püspöki címhez, melyet hazai törvényeink is szentesítettek. Ez után Kriza János a hódolati esküt letette s főkormányzékbi biztosokhoz és a Főtanácshoz beszédet intézett, amelyre az egyházi főjegyző helyett *Pap Mózes* közigazgatási jegyző válaszolt az E. Főtanács nevében: „Úgy tetszik nekem, mintha a mindenható Isten újabb jelét adta volna anyaszentegyházunk fölötti gondviselésének; mintha anyaszentegyházunk szinte háromszázados életének történetében nagy mértékben beteljesednék rajtunk az írás szava: *Az úr megostoroz mindenkit, valakit fiává fogad és megdorgálja azokat, akiket szeret.*“ Úgy szól itt a nagy magyar szabadságharc utáni nehéz idők lelkesze, mint a világháború után a német teológusok: Az Úr rendelte, hogy a bűnökért bűnhődni kell. Megnyugvás ez az Úr akaratában. Majd így folytatja: „Három hosszú század alatt súlyos megpróbáltatások neheztedek apáinkra, s az egy Istenség eszméjét nem egyszer fenyegette hazánkban végveszély. De hála őseink *férjasságának, szilárdságának és dldozatkészségének!* Ők mindannyiszor önérettel mondhatták el Sz. Pállal: *A hitet megtartottam.* Tim. 2-ik levél IV. 7. Azonban nem akarom én itt a mult idők fájdalmas emlékeit felidézni, hiszen kiállott viszontagságaink úgy is már a történelem sajátjai.“ Azután mélyen járó szavakkal mutat rá az unitárius püspök nagy és nehéz munkájára, mely egyfelől az iskolák, a nevelők anyagi- és szellemi életének gondozására, másfelől pedig az egyházi és világi elemeink közötti össze-

ütközések bölcs elintézésére kell, hogy irányuljon. Azonkívül felügyelni a vallási és erkölcsi életre, másfelől féltékenyen őrködni vallásunk egyházi védelme felett. Különös gondot kell fordítani egész egyházunk anyagi és szellemi érdekeinek védelmére. Ebben a szép és nemes munkában nem várhat más helyről segítséget, hanem elsősorban csak saját erkölcsi erejére, az igazság meggyőző erejére és Isten beszédének fegyverére támaszkodhatik. Erős erkölcsi erőre és nagy tapintatosságra van szükség e terhes állás betöltésénél.

Ez az első szellemi termék, amit Pap Mózesről legelőször elolvastam és nagyon meglepett, mert ez a beszéd teljes formai kellékekkel, mindenre kiterjedő figyelemmel, bölcs meglátással, a gondolatok és érzelmek jellemző mélységével van röviden, szabatosan felépítve. Mondhatjuk, hogy az ideiglenesen megválasztott főjegyző első hivatalos feladatát nagyszerűen oldotta meg.

A főjegyzői állás végleges betöltésére csak a következő, Kolozsvárt, 1862-ben tartott Egyházi Főtanácson került sor. Érdekes az a gondos körülírás, mellyel megindokolják a főjegyzői állás betöltését. Megemlítik, hogy a rendkívüli Főtanácson nem lehetett betölteni ezt a fontos állást, mert a választás nem volt kitűzve a tárgysorozatban, különben is rendszeren Zsinati Főtanácson szokták az állást betölteni, bár ezt egyházi törvényeink határozottan nem állapították meg. Az 1862-ik évben Tordán tartott Zsinati Főtanács kimondta, hogy Zsinatot csak négy évenként tartanak, de egy olyan fontos állás betöltésével, mint a főjegyzői, négy évig nem várhatnak, mert a Zsinati és rendes Egyházi Főtanácsi ülések között amúgy is csak formai különbségek vannak, ezért elhatározták, hogy a főjegyzői állást ezen a Főtanácson betöltik.

Az egyházi főjegyzői állásra megtörtént a választás. A leadott 57 szavazatból *Pap Mózes* kapott 54-et, Nagy Lajos kettőt, Ferencz József egy szavazatot. Mondhatni csaknem egyhangúlag választották meg Pap Mózeszt *főjegyzőnek*, aki a hivatali esküt letette s így eljutott egyházi kormányzatunkban arra a magaslatra, honnan már biztos reménnyel tekinthetett az ígért földjére.

Most már Pap Mózes nagyon elfoglalt ember, mert egy ideig a rendes tanárság mellett írta a közigazgatási és tanügyi jegyzőkönyvet, zsinatok, főtanácsok jegyzőkönyveit, a főpapi törvényszék jegyzőkönyveit, szerkesztette a különféle le- és feliratokat, végezte

a levelezést és pedig mindezeket pontosan, kifogástalanul teljesítette.

Fogalmazásaiból, s különösen a Főtanácsi jegyzőkönyveknél több helyen történetírói érzeke is fel-fel csillan. Megtudjuk ezekből, hogy az unitáriusok már 1864-ben foglalkoztak a nagy történelmi, az 1568-ik év háromszázados évfordulójának méltó megünneplésével. Az 1568 január 6 án, Tordán tartott országgyűlés formászerűen nem cikkelyezte ugyan be az unitárius vallás törvényesítését, mivel azonban az unitárius vallás törvényes létezése összeesik a lelkiismereti vallásszabadság kimondásával, ezért életének háromszázados évfordulóját joggal lehet megállapítani az *1868-ik évre*. A megemlékezés azonban ne legyen hangos fitogtatás, tüntetés, hanem legyen az csak az unitáriusok kegyeletes megemlékezése s próbálják azt az egyházunk életére vonatkozó becsebb irodalmi munkák kiadásával megörökíteni. Már 1865-ben határozott formában ki is mondják, hogy az unitárius vallásnak Erdélybe való felvétele háromszázados emlékére írássék meg, az unitárius egyház története, amire 300 forint jutalmat ajánlanak, ami akkor nagy összegnek volt mondható, ha tekintetbe vesszük, hogy abban az időben egy hold legjobb minőségű szántóföld ára körülbelül száz forint lehetett. Azonfelül még a kiadási költségek levonásával bejövő összeget is az írónak adnák. Komoly, kritikai munkára gondoltak, csak azzal nem számoltak, hogy az egyháztörténet megírásához nem voltak meg a kellő forrástanulmányok, hiszen mindenki tudja, hogy azért késik mai napig egy összefoglaló egyháztörténet megírása, mert egyházi és egyházközségi levéltáraink anyaga még nem volt feldolgozható, kiadható.

Unitárius vallásunk törvényes létezésének időpontjául nem az 1571-i évet, hanem a nevezetes 1568 évet fogadták el s a háromszázados évfordulón Tordán bensőséges ünnep keretében visszagondolva 300 év viszontagságos küzdelmeire a sokszorosan megpróbált hitfelekezet örömmel adott hálát Istennek, hogy ezen nevezetes évforduló csaknem összeesett a magyar nemzeti újjáéledés évével. Hódolattal fordulnak az alkotmányos uralkodóhoz, bizalmi nyilatkozatot küldenek a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, hogy most már a haza legkiválóbb fiaiból választott felelős nemzeti minisztérium intézi a haza ügyeit, amint mondták: „Mennyi idő óta volt az legszebb reményünk. És íme a szent törekvést teljesíteni engedte az igazságos Isten . . . Örömnünnep ez

nekünk annyival is inkább, mert egyházunk és hazánk felett valahára egy szebb jövőt látunk derülni“. Tayler János a londoni teológiai seminarium igazgatója a britt- és külföldi angol unitáriusok nevében mondott üdvözlő beszédet. Az angol üdvözletek nemcsak a vallási évforduló emlékéen, hanem a polgári szabadság visszanyerése miatt is együtt örvendeztek hitrokonaikkal, magyar testvéreikkel. Az erdélyi ágostaiak üdvözlése szerint pedig az unitáriusoknak ez az ünnepe olyan időkre emlékeztet, mikor a lelkiismereti szabadságot Erdélyben elismerték olyan időben, mikor Európa más országaiban, Bertalan éjjeleket ünnepeltek.

A lelkiismereti szabadság háromszázados emlékére tartott ünnepélyen egyházi beszédet Ferencz József kolozsvári pap mondott a következő szent igék alapján: *A szabadságban azért, mellyel a Krisztus megszabadított álljatok meg és ne kötelezzétek meg magatokat ismét szolgálatnak igájával*“. Pál, Gal. 5. r. 1. A nagy szónoknak minden ilyen nagyobb szereplése nagyban hozzájárult tekintélyének emeléséhez, nem használt azonban Pap Mózes felfelé ivelő pályájának.

Kriza püspöksége s Pap Mózes főjegyzősége idején az „Erdélyi“ szó hivatalos leveleinkben, okiratainkban elmarad és a nemzet újjászületésével unitárius vallásunk is újra ébredt s erősödni kezdett, de a mámor nem vette el a vezetőségnek tiszta látását, sem az az 5000 forintnyi államsegély, amit nagyrészen a papok és tanítók 1868. évi egyházi rovatálának csökkentésére fordítottak, hanem letkiismeretesen védelmezik az egyház önkormányzati jogát. A nagy népbarát Br. *Eötvös József* vallás- és közoktatásügyi miniszter 1867 július 3-án felhívta egyházunkat „Népnevelési Egyletek“ alakítására. Egyházunk, mint az általa alapított iskolák fenntartója, törvényes és alkotmányos jogainál fogva veszélyt látott abban, hogy a „Népnevelési Egyletek“ a tervezet szerint anyaszentegyházunk veteményes kertjeinek ügyeibe beleavatkozhatnának, kémlelgetnék vagyoni helyzetüket s vezetői közvetlen összeköttetésben állanának a vallás- és közoktatásügyi minisztériummal, ezért egyházunk vezetősége felhívta az esperesek útján a lelkészeket, hogy ezeknek az egyesületeknek a szervezetében ne vegyenek részt. Aggodalmát Pap Mózes értelmes fogalmazású feliratában is kifejezte Br. Eötvös miniszternek. Tiszteletben tartották az állam legfőbb felügyeleti jogát, de féltékenyen örködtek ezen idők vezetői önkormányzati jogaiknak a megvédésén,

sőt annyira mentek, hogy az E. K. Tanács 135—1869 sz. a. még az erdélyi tankerületi főigazgatóság felállítására ellen is feliratot intézett a minisztériumhoz. Csodálatos, hogy amíg a magyar kormánnyal szemben ilyen erélyesen védekeznek az egyház, a más-honnan támadt veszély ügyében, mondhatni lanyhán intézkedik. A Miklósvárkői közgyűlés 1871 aug. 15-ről azt terjesztette elő a főhatóságának, hogy Moldovába és Munténiába szüntelen telepednek le hitrokonaink s ezek annak a veszélynek vannak kitéve, hogy vallásukat, sőt nemzetiségüket is elvesztik. Ezért szükség volna Romániában egy vándorpapságra. E. K. Tanács a vándorpapság felállítását nem tartja célszerűnek, mert az ottani misszió ügye, az összes erdélyi és magyarországi protestánsok tetemes áldozatainak megfelelő sikert nem mutat fel.

A következő néhány esztendő nem hozott nagyobb nevezetességet Pap Mózes működésében egészen 1875-ig. Kriza János 1875 március 26-án, nagypénteken reggel 6 órakor elhunyt s ezután, mintegy másfélévig Pap Mózes főjegyző végezte a püspöki teendőket a legnagyobb megelégedésre. Mindenki azt hitte, hogy nemcsak ideiglenesen, hanem véglegesen is csak Pap Mózes lehet a püspök s különösen egészen biztosra vették ezt az unitáriusok legerősebb fészkeiben, Udvarhelymegyében. A fiúról nem állapíthatjuk meg, de az épes apa, Pap Sámuel, határozottan készülődött az elkövetkezendő nagy napra és meg is csináltatta kékszínű magyaros szabású dolmányát, az akkor divatos lett Attilát az ünnepléses alkalomra, amikor fiát az unitáriusok püspökévé szentelik.

A sorsdöntő árkosi zsinat.

Végre elérkezett a híressé, nevezetessé lett *árkosi zsinat*, mellyel egyesek egészen új korszakot szeretnének megjelölni egyházunk életében, sőt azt egészen külön méltatásra is érdemesnek tartják. Nézzük meg ezért közelebbről ennek a Zsinatnak, melyet 1876. augusztus 27—28 napjain tartottak, lefolyását és következményeit.

A püspökválasztó Zsinaton az unitáriusok rendkívül nagy számmal jelentek meg. Az első ülést augusztus 27-én tartották. Az egyik főgondnok elhalálozott, a másik pedig betegsége miatt nem jelenhetett meg s így világi részről, mint korelnök *Brassai Sámuel*, akkor már egyetemi tanár s főiskolai felügyelő gondnok elnökölt. A másik elnök *Pap Mózes* egyházi főjegyző püspök-

helyettes volt. A Zsinat külső formája így szerencsésen indult Pap Mózesre, mert Brassai neki törhetetlen híve volt.

Pap Mózes püspökhelyettes elnöki megnyitójában meleg érzéssel emlékezett meg *Kriza János* püspök és *Gátfalvi Imre* főgondnok elhunytáról: „Árvák lettünk, apák nélkül — mondja — és nem éppen ok nélkül merül fel balsejtelem az egyházunk javaiért szorongó keblekben“. Felhívja a Főtanács tagjait, hogy a kettős veszteséget az egyház iránti szeretettel, önzetlen és kitartó munkával s „istenes készséggel hozandó áldozatokkal“ tegyék elviselhetővé. Ne csüggedjenek a fájó veszteségért, mert az is csak az anyaszentegyház rovására lenne. *A közös cél iskoldink fenntartása és virágoztatása*. Egyedül erőnk és tehetségünk jöhet számba a nemes célok megvalósításánál, mert „csekély eszközökkel, csodákat művelni nem lehet, mert tett a léleknek műhelye, anyagi erő a szelleminek az alapja és támasza; anyagi erő nélkül a legszebb tervek, a legüdvösebb institutiók legtöbbszörre örökre csak terveknek és institutióknak maradnak, de valósággá és testté nem válnak. Azonban van mégis valami, ami ha nem is mindent, de minden bizonytalanságot pótol. Ez a valami az egyetértés, kitartás és buzgóság. Alig szükség mondanom, hogy nálunk kevés kivétellel jó formán ezek pótolták eleitől az anyagi erő hiányát és minden valószínűség szerint ezeknek kell még pótolni sokáig ezután is“. Ezután komoly, higgadt és tárgyilagos tanácskozással hívja fel a Főtanács tagjait és ismételten kihangsúlyozza: „Legyen mindig szent vallásunk érdekében zászlónkra írva jelszó gyanánt: *egyetértés, kitartás és buzgóság!*“

Ezt a formás megnyitói beszédet ellenfelei is megtapsolhatták. Rövid, telve bölcs mondásokkal. Egy ideális lélekben tisztán megjelenik a realizmus követelő szüksége s látja, hogy a szellemi fejlődés is elsősorban az anyagi lehetőségektől függ. Rövidebben, talán talán senki sem foglalta össze az unitáriusok életlehetőségét, mint Pap Mózes e megnyitója, senki sem látta tisztábban, hogy valamint a múltban az egyetértés, a kitartás buzgóság tartotta meg az unitárius egyházat a pusztulástól, úgy *jövönket* is egyedül ez teszi lehetővé.

A megnyitói beszéd után *Jakab Elek*, a választás főrendezője, indítványozta, hogy a püspöki és két főgondnoki állás egyidejűleg töltsenek be. Dr. *Berde Áron* ellenkező véleményen volt s a Főtanács úgy határozott, hogy a püspöki és egyik főgondnoki szék

egyidejűleg töltsék be és pedig templomozás után azonnal. A püspöki állásra a szavazatok beszédésére *Daniel Gábor* elnöklete alatt bizottságot küldöttek ki, melynek tagjai voltak Kovácsi Antal, Jakabházy Zsigmond, Rédiger Árpád és Váradi Károly.

A templomozás előtt még az előterjesztésekre is sor került, amit azért emelünk ki, mert itt találjuk meg *először* azt, hogy E. K. Tanács a közigazgatásra és a tanügyre vonatkozó *évi jelentést* terjesztett a Zsinati Főtanács elé.

A Zsinati Főtanács szónoka *Derzsi Károly* tordai tanár volt. Beszéde után Pap Mózes püspökhelyettes a zsinati szent gyűlést a templomban üdvözölte s minden jelenvalókra és egész anyaszentegyházunkra Isten áldását kérte.

Templomozás után főgondnoknak *Daniel Gábort*, Udvarhelyvármegye főispánját választották. A püspöki állásra beadtak összesen 121 szavazatot. Ebből *Ferencz József* kolozsvári első lelkes kapott 66, *Pap Mózes* egyházi főjegyző 50, Simén Domokos 3, Kiss Mihály esperes 1, *Daniel Gábor* 1 szavazatot. Így nagy meglepetésre az általános többséget *Ferencz József* kapta, kinek meghívására egy küldöttséget neveztek ki. Főgondnok lelkes éljenzés között hirdette ki a püspökválasztás eredményét, mire az ékesen szóló *Ferencz József* szép beszéddel válaszolt: „Ne kívánjatok elsőnek tenni az egyenlők között engemet — mondotta. Istent hívom tanuul, hogy azt nem kerestem. Én a püspökségre nem vágytam, sőt őszintén mondom — attól idegenkedtem.“ Maga is úgy nyilatkozott, hogy: „egyházunkban nagyobb tehetségű és tekintélyű egyének vannak, mint én, kiknek életkora, tapasztalati és munkaereje előtt másokkal együtt én is tisztelettel hajlok meg... Világosan látom, hogy a választók irányomban nyilvánult bizalma nem emelkedett *azon mértékig*, mely a rám ruházott terhes tiszt sikeres folytatása kezességével bírjon, pedig az erő megosztásának soha barátja nem voltam. Érzem e pillanatban is a rám bízott tiszt nagy fontosságával szemben változó egészségi állapotomat.“

Szép formában és határozottsággal mondja el irányelveit: „Mint csata után az ellentáborok hősei lovagiasan kezet nyújtanak egymásnak: úgy nekünk is egyházunk fennmaradásáért és boldogságáért egymással kezet fogni a közjó és közérdek parancsolta nemes kötelességünk.

Bizalmát és barátságát kérem a főtisztelendő főjegyző úrnak, kinek egyházunk kormányzásában hosszú éveken át szerzett tapasztalásait

talataira nekem szeretett egyházunk közérdekeiért elkerülhetetlen szükségem van. S én, támaszkodva közel egynegyed század óta tartó barátságunk szent emlékére, remélem, hogy támogatását nem vonandja meg tőlem s nem teszi különben is nehéz pályámat ez által még nehezebbé. Avagy megzavarhatná-é az igaz barátságot a legnemesebb verseny, melyet nem mondom, hogy véletlen, mert akkor nem hinnék Istent, hanem *a gondviselés maga rendezett*. Igen, méltóságos és főtiszt. Zsinati Főtanács. Az isteni gondviselés adta a pillanatot, melyben az egyház közbizalma kettőnk körül csoportosulva az egyház érdekében a nekünk kijelölt körben és tehetségünk szerint eddig tanusított szolgálatunkért — úgy látszik — mindkettőnket az elismerés koszorújával óhajtott volna megjutalmazni. Azok, akik az én koszorúmat hozták, valamivel *inkább siettek*, talán azért, mert attól tartottak, hogyha most nem adják, többé nem lesz alkalmuk. S nekem a koszorúval ki kellett állnom az egyház épületének tetőzetére, hol bizonyára a szelek és vihar még hamarabb ellobogtatják életem mécsolaját. Azok, kik szeretett barátomnak fonták a koszorút, *egy rövid pillanattal később érkeztek meg*,¹ de a koszorút már sem idő, sem emberek nem bánthatják; épen fogja ő azt bírni akkor is, midőn az enyémet, meglehet, hogy akkor megtépászva, talán épen ő síromra helyezi.“

A Főtanács lelkes éljenzéssel fogadta Ferencz József beszédét, aki erre egyházi részről elfoglalta az elnöki széket, amelyet néhány órával előbb Pap Mózes örökre elhagyott.

Pap Mózeset nem hatották meg a hozzá intézett szép szavak, sem a negyedszázados, igaz barátságra való hivatkozás, mert azonnal beadta a főjegyzői tisztségről való lemondását. Zsinati Főtanács Hajós, Filep Albert és Rédiger Árpád egyházi tanácsosokat azzal az utasítással küldötte ki, hogy a Főtanács nevében kérjék meg Pap Mózeset lemondásának visszavonására.

A küldöttség eljárta a Főtanács utasítása értelmében, de a szilárd akaratú Pap Mózes lemondása mellett változatlanul megmaradt. Zsinati Főtanács lemondását sajnálattal fogadta el s példás buzgalommal 18 éven át teljesített fáradhatatlan és lelkiismeretes munkásságáért teljes elismerése mellett köszönetet mondott s kifejezést adott azon reményének, hogy tapasztalatait, ismereteit

¹ Célzás arra, hogy Kolozsvárról Albert Dénes és még többen a Pap Mózes hívei közül lekéstek a szavazásról.

s püspök-helyettes minőségben másfél év alatt tanusított bölcseségét továbbra is érvényesíteni és hasznosítani fogja a közügy érdekében. Az üresedésbe jött főjegyzői állás betöltését a következő Főtanácsra halasztotta a Zsinati Főtanács.

Így fest a hivatalos adatok utáni leírása a híres árkosi zsinatnak. A történetírás azonban nagyon szegényes volna, ha megelégednék a tényeknek illetően egyszerű felsorolásával. Már az egykorúakat és különösen a kolozsváriakat, tordaikat, Udvarhelyszéket izgatta a kérdés, mi lehetett az oka tulajdonképen annak, hogy a kiváló, igazságos, becsületes Pap Mózes, kinek képességeit, rátermettségét, arravalóságát, hatalmas ellenfele, Ferencz József is elismerte, mégis elbukott? Egy nehány, nem a nyilvánosságnak szánt baráti levél, amelyeket Jakab Elek intézett Ferencz Józsefhez nagyérdékű lélektani magyarázatot nyújtanak az árkosi zsinat eseményeinek a megértéséhez és jóval közelebb visznek minket a valóság megismeréséhez.

Haladunk tárgyilagosan a források útján még akkor is, ha azok látszólag az általunk megrajzolandó egyén ellen akarnának bizonyítékot mutatni, mert mi nem hazug hősoket, hanem húsból, vérből való embereket akarunk rajzolni. Mi is elhallgathatnók azokat a részeket, amelyek a felületesen szemlélők előtt Pap Mózesre nem kedvezők, de tárgyilagosak akarunk maradni s ezért szószerint közöljük Jakab Eleknek Pap Mózes ellen emelt kifogásait, mert szerintünk, aki szándékosan elhallgat valamit, ott és akkor már megkezdte a történelem hamisítást.

Pap Mózes barátai biztos tudatában voltak annak az erkölcsi értéknek, amelyet jelöltjük képviselt. Az ideiglenes püspök személyében látta a közvélemény is a jövő emberét s ezért a Pap Mózes személye körül csoportosultak, nem alkottak pártot, nem szervezkedtek, sőt lanyhán viselkedtek és úgy szólván semmit sem tettek, hanem bíztak a szavazók méltányosság — és igazságérzetében. Nem találunk egyetlen adatot sem arra, mely azt igazolná, hogy a püspökválasztáshoz nem illő korteskedést a Pap Mózes pártjához tartozók igénybe vették volna, ellenben annál hangosabb volt az ellenpárt.

Kriza János 1875 március 26-án hunyt el s *Jakab Elek* Ferencz Józsefhez intézett levelében március 28-án már azt kérdi: „Hát a Kriza helye pótlása ideiglenesen, hogy lesz.“ Majd pedig 12 nap múlva 1875 április 9-én a következő levelet küldi Ferencz Józsefnek:

Édes barátom!

Ápril. 7. leveled ma jött meg s ime rá megy válaszom . . .

— Kovácsi cselje rút, mint *alattomos* leike. Vesd meg barátom az egész embert, de kívül el ne áruld. Irigység bántja s tán eszköz N. L. kezében, ki gyűlöld volt életében örökké. Jó, hogy eszén túl láttál, jobb, hogy határozott voltál. Nemes dolgokban nem szorultál te ott egyhez is tanácsért. Menjenek inkább ők hozzád. Ily lelki portéka az ő *porba, sárba* csapó lelkük raktárában nincs. Adasd ki a státussal és díszesen. Krizáné érdemli ezt. Ő mindent érdemel. Nincs kivel beszélj ott? Fecsegjünk ketten, legalább megnyughatnak, hogy becsületes szívünk és intenciónk . . .

Kár volt Krizával való önösszevetésed s P. M. felőli egészen objektív felfogásod igazolásával tán folytatnod. Értettelek jól és egészen. Igaztalannak sohasem tapasztalhattalak, sem önhittnék, ezért nőttél meg előttem s az emberek előtt, én sem vádollar, sem féltetek.

Amikor P. M. mellett előnyöket felhozol, mutatják igazságérzetedet s nemes lelkek előtt . . . az emberek előtt azonban, hidd, nevetséget költesz magad iránt. Ő a Kriza helyét a világ előtt be nem tölti, meg sem közelíti. Gyenge főnek a tiszt tekintélyt nem ad mai világban. Vele 80 percentet sülyedünk a válaszlás után rögtön. Ellenségei Krizának is voltak, még N. E. is. Lassanként tisztelőivé váltak. Pap te ott nem lehetsz, — hitem szerint, akit püspöknek óhajt látni az ország, sok fényes, sok dicső. Ez csak Budapesten lenne lehetséges. Áldozatul pedig nem esel, dehogy, megpihensz, megedződöl, csenedesebb életet élsz s terjedhet életed 20—25 évre. Ez amitől te félsz, éppen melletted szólónak tartom. Azt teszed, amiket a közvélemény tenni akar. Ha te szerénykedel, az emberek csak, hidd el lenevetnek . . . Akcióba nem lépek a püspökségi ügyben, sőt egy szót sem szólok, ha nem irod. Légy nyugodt, míg jelszót nem adsz te, vagy hozzá tartozóid. 1861-n anyád házánál Fejért adta volt számba. . . S kivittük. Most sem késő, mert az igazság innen felől van. *Székelly M.* és a mai helyzet tökéletesen egy. Állítom ma is, leveled s érveid után. Épen az ügy veszít sokat. Elkeseredett pártharc nem lesz, mert én azt hiszem, a téged akarók száma nagyobb. Egy lépést sem téve is, az urnából többséged jő ki, pártunkat csillapítani fogjuk, nem tüzelni. Még érdektelenséget tanusítunk s a parázst mellünkben melegítjük. Bízunk ránk.

Keserűségnek nem kellene lenni, ha Mózesnek s barátainak teljes eszejárása s igaz ügy-szeretete lenne, de egyik sincs. Le kellene mondatni vele status ratióból. S íme veled akarja az a *vén bolond* Brassai tétetni. Na ezt ne, soha, sehogy! Megküzdened kötelesség. Mit állítanak a te érdemeid mellé a szószék, az irodalom, az egyházi igazgatás s a kezdeményezések, könyvtár-ügyünk, pénztárunk, híred, neved, tisztességed tekinteteiben. Alig észrevehető valamit a tanárkodás terén, kötelességszerű, gépies dologigazítást az egyházi kormányzás körül, egyebet nem. Ily és ennyi emberrel nem telik meg a Kriza püspöki széke.

Brassai dolga gyalázatos. Róla igazán áll, hogy inába szállott az esze. Elfelelte már a perceptori kudarcot, mást és nagyobbakat akar kapni. Kapni fog. Rideg, elfásult lelkű cinikus. Szépen rendre utasítád. Én pedig épen kiállok veled bebizonyítani, hogy P. M. nem versenyezhet veled semmi tekintetben. Elhirtelenkedett, gyöngédtelen, elszamárkodott nyilatkozat, amit tett. Bár ne lenne földfelé hajolón már feje s úgy kívánna tanácsolgatni oly dolgokban, melyeket vagy fel nem fog vagy a liqueur és a tejes puliszka szagja miatt elkábuva hamisan fog fel. De fel fogsz lépni, sorompóba szállni és versenyezni — nem te, hanem tisztelőid és megválasztóid.

Csak arra kérlek, vissza ne lépj s választatásodat nehogy dezavuald sehogy, semmi alakban, soha. Hárítsad a dolgot a Consistoriumra. Te nem parancsolhatsz, neked parancsolhatnak a közbizalom, a vallásközönség ragaszkodása, a magasabb unitárius érdekek. Neked engedelmesség a tisztéd.

Itt még egy szót sem hallottam mindezekről. Mindenki tartózkodó állást foglal el. Csak *Buzogány* monda a minap annyit nekem elmentében, hogy majd a püspöki választásról szólunk együtt. Ismerem, kivel van dolgom. Ő is antagonistád volt, titokban, míg titkár nem lett. Akkor föléd kerülve kibékült, de most, úgy látszik, Sz. E.¹ főz valamit. Majd megírom, mit beszél, mert én ugyancsak annyit mondandók, hogy ne láttassam rejtélyeskedni, de *belőlem ugyan a valót ki nem veszi*. Sz. E. is egy idő óta tartózkodó lett. *Hajós* rosszul lett, *Wégh* is nyavalyáskodik. Nem jönnek hivatalba, sem ebédre. Nem tudom, hogy gondolkoznak ők. Majd sundirozom és segíték. Neaggódj. *Játékomat ügyesen játszodom.*

¹ Székely Elek, a kiváló tordai országgyűlési képviselő.

Jakabházinak írok még ma, óvatosan.

Fekete P.-nak csak Kr. iránti szolgálatkészséget megelőzőleg s jó véleményét részemre készítartólag.

Nagy Jánostól levelet várok. Ő mond el, kivált, ha elhatározása helyes számítás eredménye.

Én, barátom, Marosszékre nem jelentkezhetek, sem máshová magam; most három éve felszólítottak volt. Most sem teszek egy lépést is máskép.

A részemre lemondást nem láttam át — levelemben ez volt a meritum, ha *püspöknek haza vittek innen*, már tényleges lépésem előtt, akkor ajánlj magad helyébe. Az isten mentsen, hogy most láttalak volna cessióra. Hiszen még csúfolkodnám magammal, hogy csak ennyire is rászántam magam, hogy legalább veled beszélgessek ilyesmiről. Stb.

Budapest, 1875. április 9-én.

Tisztelő barátod
Jakab Elek s. k.

Lehetetlenség ezt a levelet megdöbbenés nélkül elolvasni, illetőleg sok helyen kibetűzni Jakab Elek egyéni hieroglifjeit. Ez a levél nem a benne levő igazságokért, erkölcsi elveiért, példaadásért látott napvilágot, hanem épen az ellenkezőkért.

Vajjon szükséges-e bizonyítanom egyházunk életét és annak vezető embereit ismerők előtt, hogy ez a levél nagyrészt valótlan-ságokat tartalmaz. Kell-e mondanom, hogy a lágyszívű *Kovácsi bácsi* nem volt alattomos, meg kell-e védenem a szelídlelkű *Nagy Lajost* a gyűlölködés vádjá ellen, vagy kell-e egyházunk történetét ismerők előtt bizonyítanom, hogy ezeknek a régi, jó tanároknak nem volt „porba, sárba csapó lelkük“. Szükséges-e mondanom, hogy *Brassai bácsi* öreg lehetett, de nem vén, sem „bolond“, sem „gyalázatos“. Lehetett-e „rideg, elfásult lelkű cynikus“ az, aki nemcsak az unitáriusoktól, hanem az összmagyarságtól *Erdély tanítómestere* megtisztelő címet kapta? Lehet-e egy Brassairól azt mondani, hogy „elszamárkodott nyilatkozatot tett“, hogy az „inába szállott az esze“, vagy lehet-e a mértékletesség mintaképe azt mondani, hogy „liqueur“-ös, szeszelő, vagy gúnyolódhatik e a magát nagy székelynek tartó Jakab Elek a tejes puliszka szagjával, ezzel a székely étellel, amely hamis felfogásra kábítja az embert? Sőt Uram, bocsáss, még az is baj, hogy Brassainak „földfelé hajlón már a feje“. Ez, eddig a kolozsváriaknak szól, de nem ki-

méli Jakab Elek a Budapesten lakó *Buzogányt* sem, őt is Ferencz József ellenségének tünteti fel. *Székely Elek* a kiváló tordai képviselő is főz valamit. És miért mind ez a gyalázkodás? Egyszerűen azért, mert egyházunknak ilyen nagytekintélyű emberei, mint Brassai, Kovácsi Antal, Nagy Lajos, Buzogány Áron, Székely Elek, Hajós János mind Pap Mózes hívei voltak s Jakab Elek jó korteshez illően mindenkit rossz színben tüntet fel, akiről azt hitte, hogy Pap Mózeset támogatja.

Ha Jakab Elek a Pap Mózes híveit ilyen igazságtalanul osztorozza, gúnyolja, akkor mit várhatott volna tőle a főbűnös, a neki nem tetsző püspökjelölt? Természetesen, amiként egy szenvedélyes lélek túlzásai és valótlanságok azok, amiket Jakab Elek a Pap Mózes híveiről mond, ugyanolyanoknak kell minősítenünk a Pap Mózesről mondottakat. „Gyenge főnek“ állítja be Jakab Elek azt a Pap Mózeset, aki a kolozsvári unitárius kollégiumnak a *legelső* tanulója volt, de hogy bizonyítsunk is, nézzük meg a kolozsvári unitárius főiskola Érdemsorozati Jegyzőkönyvét (1851—1870.) Az érdemjegyet, az osztályzatot akkor is olyan formán alapították meg a középiskolákban, mint napjainkban. Ma a 10-es a legjobb és az 1-es a legrosszabb jegy, akkor a 4-es volt a legjobb és az 1-es a legrosszabb jegy. Ma minden osztályban csinálnak rangfokozatot s az a legjobb tanuló, akinek a legnagyobb szám jó ki; akkor csak a felső osztályokban (VI—VIII. o.) csináltak rangsorozatot s az volt a legjobb tanuló, akinek a legnagyobb érdemszám jött ki, mert az úgynevezett mai középszámot (mediát), akkor nem számították ki.

A felső osztályt (11-ik osztály = VIII. gimn. + 3 elemi osztály) 1852—53-ban végzetek rangsorozata szerint a három év alatt (VI—VIII. gimn. o.) kapott érdemsorozat alapján a *legelső Pap Mózes* volt 143. érdemszámmal.

Ferencz József 2 osztállyal járt *Pap Mózes* után, vagyis mikor Pap Mózes a VIII. o. végezte, akkor Ferencz József VI. osztályos volt (illetőleg VI + 3 = 9-ik). Az elsőéves felosztálynak rangsorozata szerint az egy év alatt kapott érdemsorozat alapján ez volt:

1. Thoroczkai Kálmán 56 érdemszámmal,
2. Buzogány Áron 56 „
3. Ferencz József 53 „

Közben Thoroczkai Kálmán neve eltűnik s a kolozsvári unitárius

főtanodában az 1854—55. tanév utolsó felében tartott érdemsorozat szerint a felsőgimnáziumot végzett ifjak rangsorozata a 3 utóbbi tanév alatt nyert érdemsorozat nyomán a következő:

1. Buzogány Áron 133 érdemszámmal,
2. Ferencz József 133 „

Vagyis Pap Mózes 10 érdemszámmal kapott jobb jegyet a három felsőbb osztályban, mint Ferencz József és mégis Jakab Elek Pap Mózeset „gyenge főnek“ minősítette. Pap Mózes a teológián is mindig, minden tárgyból kitűnőt (eminens) kapott, külföldön pedig, a göttingai egyetemen székely humorával, anekdótáival, élceivel annyira elbűvölte Budenz Józsefet, hogy ez Pap Mózeset Szentmihályon is meglátogatta. Az irodalomtörténetbe úgy ment át, hogy Budenz Göttingenben ismerkedett meg Nagy Lajossal, kollégiumunk tanárával s ő hozta a hírt Budenzről Hunfalvy Pálnak. Pap Mózes elejtett nyilatkozatából azonban azt látjuk, hogy a nagyobb hatást ő tette Budenzre. Sörözés közben Pap Mózes énekelgette Budenznek a székely nótákat s ezek után szerette meg Budenz a magyar nyelvet s jött Németországból Magyarországra s lett világhírű összehasonlító magyar nyelvtudós. Budenznek szentmihályi látogatása is igazolja Pap Mózes előtérbe helyezését, de Pap Mózes rendkívül szerény ember volt, Nagy Lajos pedig zsurnálisza hajlamú s így jutott neki eddig a Budenz dicsőség. Pap Mózes hátramaradt szellemi munkáiból, szép stílusából ítélve, inkább nyelvész tehetség volt. Semmi sem igazolja ezt fényesebben, mint-hogy Pap Mózesnek nem a híres csillagászok és matematikusok, fizikusok voltak a kedvencei, hanem Arany Jánosért rajongott s Jakab Elek azt sem tudta Pap Mózesről, akit — hű korteshez illően — minden téren csak kisebbiteni igyekeznek, hogy Pap Mózes szóról-szóra tudta Buda halálának mind a 12 énekét, ami pedig kitűnő emlékezőtehetségre vall. Mikor Pap Mózes külföldre ment, akkor az egyháznak, úgy látszik, matematikus-fizikusra volt szükségre s ezért erre a szakra irányították s gyorsan haza is hívták, mert szükség volt rá. Ennek tulajdonítható, hogy, amint egyik tanítványától hallottam, megtörtént vele matematikai órán, hogy megakadt egyes feladatok kidolgozásánál s ilyenkor azután könyvet vagy jegyzetet vett elő. Innen s ilyen helytelen megállapításból származhatott Jakab Elek téves megítélése Pap Mózesről.

Egyébiránt az derül ki az alábbiakban, hogy Jakab Elek nemcsak Pap Mózes, de nagy kortársát, Kriza püspököt sem ismerte.

Azt hinné az ember, hogy Jakab Elek az idézett durva le-
vélben mindent, még a keresztvizet is leszedte Pap Mózesről és
híveiről, de ez tévedés. Meg-megújulnak azok. Budapestről egy
1876. febr. 2-án hajnali 3 órakor írt levélben arról számol be
Ferencz Józsefnek, hogy Pap Mózes megérkezett Budapestre. Ezt
az alkalmat is szürkálódásra használja. Ugyancsak Budapestről
1876. március 16-án írta Jakab Elek Ferencz Józsefnek: „A püs-
pöki ideál s minden, amit kapcsolatosan elmondtál, tökéletesen
helyes. Magasan áll az, hol Kriza sem állott egészen, mert sze-
gény volt. De hidd el te azt nekem, hogy az unitárius értelmiség,
ha ilyet nem kap, félideált keres, de fatuskóval nem fog megelé-
gedni. *Csak neked mondom e durva szót . . .* Én részemről felé
sem megyek Árkosnak, püspökséged kilátásai nélkül annyira ca-
lamitásnak tartanám egy oly közönséges embert ültetni legfőbb
méltóságú helyünkre.

Pap M.-t támogatják baráti — mondod. Az ég őrizzen meg
minket, hogy ilyen fejünk legyen. Hiszen akkor a támogatók kor-
mányoznának, pedig tudjuk, kik ők. Azután nincsenek veled
tartók, ez a beszéd csak addig van indokolva, míg a püspöki
bot kezében. Összeterelgeted félév alatt, mint a szelid bárányo-
kat, hidd el! Hejh búvós erő az a hatalom! Kivált, ha ész
kezeiben van. Ettől ne félj!”

Pap Mózes esetleges püspökségével szemben mindenütt
Kriza Jánost állítja előtérbe, akit Jakab Elek szerint Pap Mózes
még sem közelít. Benczédi Gergely naplójában olvasom a követ-
kező feljegyzést: „Kriza János püspökünk is meghala március
26-án reggel 6 $\frac{1}{2}$ órakor tüdőgyultadásban egyheti betegség után.
Húsvét 2-ik napján temették el, amit én az ablakból néztem.
Igen ritka becsületes, derék ember, de végheletlen gyenge és
erélytelen püspök volt. Egyedül szépírói talentuma és a székely
vadrózsák gyűjtése által tűnt ki, de egyházi téren életének semmi
nyoma sem marad. A kezén levő püspöki jegyzőkönyveket is
merőben elhanyagolta, miről bárki meggyőződhetik, ha utána jár ;
16 évi püspöksége alatt az egész egyházat sohasem vizitálta meg,
miért sok a zavar és rendetlenség. A gyűlésekben talán azt se
tudta sokszor, hogy miről foly a tanácskozás. Különben kitűnő
eszű, jószívű, derék ember volt, sok nyelvet tudván s széles ismer-

reteket bírván, mindenkit elbűvölt, aki vele társalgott — sokat is betegeskedett. Nyugodjék csendesen !“

Nem annyira ezekből a sorokból, hanem különösen azokból, amiket Benczédi később az áldottlelkű Krizáné anyagi megsegítésével kapcsolatosan jegyzett fel a Krizáné mellett harcoló atyafiságról, az állapítható meg, hogy Benczédi Gergelyben volt némi hűvösség, egy kis ellenszenv a Kriza családdal s a többször emlegetett atyafisággal és Ferencz József pappal szemben, akik Benczédi szerint mindenre képesek, még a törvények felforgatására is, csakhogy segítsenek a nyomorba jutott Kriza püspökne helyzetén. Mégis megállapítható, hogy sok realizmus van Benczédi Gergely feljegyzéseiben. Ki merné kétségbe vonni Kriza költői nagyságát, kiválóságát, nagy műveltségét, örökéletű költői munkásságát, de az bizonyos, hogy Kriza elmélázó költői lélek volt s az ilyen annyira elmélyed a maga külön világában, hogy gyakran azt sem tudja, hogy mi történik körülötte, nem veszi észre, nem hallja meg a kicsinyes dolgokat, a semmiségeket, sem a tárgyaló teremben, sem a templomban, hanem önkéntelenül akkor tér magához, riad fel, ha okos, tartalmas dolgok hangzanak el. Minden köznapias vonás úntatja az ilyen lelket s mert magasabb, eszményibb világban él, gyakran azt sem hallja, mikor hozzá beszélnek. Ilyennek látjuk Krizát nemcsak a realisztikus ítélőképeségű Benczédi Gergely feljegyzéseiből, hanem boldogult anyósom, özv. Sándor Jánosné elbeszéléseiből is, aki pedig jól ismerte Krizát, mert édes apja, Kiss Mihály esperes, féltestvére volt Kriza püspöknek.

Pap Mózes is írogatott köszöntő verseket, imádta Arany Jánost, de költőiességben csakugyan nem közelítette meg, azonban volt olyan tulajdonsága, amiben túlszárnyalta Krizát. Amint láttuk Kriza költői lelkiállapota miatt gyenge volt a közigazgatásban s ezért lehetett nála költői rendtelenség a püspöki jegyzőkönyvek körül, de ha veszi valaki azt a fáradságot és megnézi Pap Mózes főjegyzőnek 18 évről szerkesztett főtanácsi jegyzőkönyveit, abból könnyen megállapíthatja, hogy Pap Mózes egy rendkívül pedáns, szorgalmas közigazgatási ember volt és épen Kriza idejében erős gyakorlati érzésével olyan pótolhatatlan munkát végzett, hogy azokból a világos stílussal írt pontos jegyzőkönyvekből tisztán áll előttünk 18 év egyházi munkásságának a lényege, amit Jakab Elek könnyelműen csak úgy állít oda, mint : „kötelességszerű,

gépies dolog igazítást az egyházi kormányzás körül.“ Ismételjük, Pap Mózes, mintegy kiegészítően épen abban volt kiváló, ami Krizának a gyenge oldala volt s azért sorakoztak legjobbjaink Pap Mózes mellé, mert erős közigazgatást és kormányzást vártak tőle.

Pap Mózes ilyen irányú képességeinek a megvilágítása egyben azt is igazolja, hogy Jakab Eleknek az a megállapítása sem helytálló, hogy „*Székely Mózes* és a mai helyzet tökéletesen egy.“ Amint már említettük a Székely Mózes fia katolizált s ez a szomorú tény egymagában is elegendő volt arra, hogy mellőzék és püspökké ne válasszák meg. Más a helyzet egészen Pap Mózesnél.

Ferencz József igazságérzetével hiába világosította fel Jakab Eleket Pap Mózes képességeiről, hiába írja meg neki Pap Mózes előnyeit, hogy támogatják az eljövendő kormányzásban barátai. Jakab Elek, mint az elfogult kortes, se nem lát, se nem hall, hanem oda vágja: „Az ég őrizzen meg minket, hogy ilyen fejünk legyen. Hiszen akkor a támogatók kormányoznak, pedig tudjuk, kik ők.“ Majd azután Jakab Elek, mint egy kis Machiavelli tanácsokat ad Ferencz Józsefnek, a jövődő egyházfejedelemnek, a hatalom megszerzésére, máskor meg képmutatásra tanítja. Azután nincsenek veled tartók, ez a beszéd csak addig van indokolva, míg a püspöki bot kezében. Összeterelgeted félév alatt, mint a szelid bárányokat, hidd el. Hejh büvös erő a hatalom!“ „Vesd meg — t. i. Kovácsit —, de kívül el ne áruld,“ majd: „Hárítsd a dolgot a Consistoriumra“, szóval olyanokra akarta tanítani Ferencz Józsefet, amik benne megvoltak, hiszen elismeri Jakab Elek magáról: „belőlem ugyan a valót ki nem veszi“, más helyen pedig: „Játékomat ügyesen játszom.“ Íme a lelkes, egyenes székely. Különben Ferencz Józsefben hálátlan tanítványra talált Jakab Elek, mert őt a hatalom megtartására tanítani felesleges volt, képmutató pedig a mester kívánságára sem tudott volna lenni.

Végeredményében mi Jakab Eleknek idevonatkozó klasszikusnak egyáltalán nem mondható leveleit csak egy elfogult, szenvedélyes kortes írásainak tekintjük s nem akarunk belőle szigorú következtetéseket levonni a történetíróra, akinek munkásságában az első és legfőbb kiváncsi a tárgyilagosság. Annyit mégis megállapítunk, hogy mennyire összezsugorodik a tudós történetíró, mikor felcsap kortesnek. Magánlevelekből lehet az emberek jelle-

mét a legjobban megismerni. Olyanok ezek a levelek az életrajzfrónak, mint a fénylő gyöngyszemek, amelyek lélekelemzéssel élesen megvilágítják az egyéni jellemvonásokat. Ezekből is kimutatható, hogy Jakab Elek azon embertípusból való volt, akiben közvetlen a mennybeli jószág mellett, ellentétes indulatok is megfértek. Egyiket egész lelkével Ferencz József felé nyújtotta, a másikkal Ferencz Józsefnek a püspökségben ellenfeleit kiméretlenül és igazságtalanul ostromozta. A források vezettek ezek megírására, én csak engedelmeskedtem s közvetítettem azokat bizonyos önmegtagadással, amely különös az előttem örökre szent emlékü Kriza Jánossal jutott eszembe, de a mult ismertelésében mindennekfelett álló az igazság és Kriza János alakja sokkal nagyobb, minthogy hamis értékelésre volna szüksége, sőt azt meg sem tűrné.

Jakab Elek a fentihez hasonló durva hangnemben dolgozott 1882-ben Benczédi Gergely pénztárnokká választása ellen is, amint Benczédi Gergely naplójában feljegyezte: „*Egy piszkos levélben agítálni akart ellenem Jakab Elek is, de alig olvastak fel 3 sort — tovább nem engedték olvasni. Oka pedig az, hogy Jakab Elek tartozik a kolozsvári Koncz-alapba 2100 frt.-tal, melyről 10 év óta kamatot nem fizetvén — én a mult télen 3-szor is felszólítottam s nem is felelvén —, reklamáltam, miért mennydörgős levelet írt a Consist.-hoz ellenem, de nekem adtak igazat.*“

Amíg Benczédi választásánál sikertelen volt Jakab Elek módszere, addig az árkosi zsinaton nagy eredményt könyvelhetett el, mert Ferencz József megválasztása határozottan a Jakab Elek érdeme, nélküle egészen más lett volna az eredmény. A vidéken és Kolozsvárt is csaknem mindenki biztosra vette a Pap Mózes püspökségét. Tapasztalatból mondjuk, hogy Ferencz József megszívű ember volt, de határozottságáért sokan ridegnek tartották s ezért kezdetben nem örvendett általános szeretetnek s mikor püspökké választása után Árkosról visszajött, Kolozsvárt lefüggönyözött ablakokkal fogadták, amit Ferencz József később sokszor elpanaszolt. Közfelfogás szerint a siker igazol. Kolozsvárt is megváltozott a helyzet s meghódoltak a Pap Mózes-pártiak s Kovácsi Antal is egyik legfőbb tanácsadója lett Ferencz Józsefnek s minden jó gondolatával támogatta.

Pap Mózesnek Jakab Eleken kívül más ellenségét nem ismerjük, de nem is ellenségei, hanem legjobb barátja végzetesebb volt rá, mint bárki más. Ferencz József sajnálta, hogy legjobb barát-

jával, akaratán kívül, ilyen kellemetlen helyzetbe került s vigasztalta is:

— Hadd el, Mózsi, mert én két esztendeig sem élek s akkor azután jöhetsz te.

Pap Mózes, mintha nem is hallotta volna az ilyeneket, szóltan, kemény maradt, mint a szikla s a tülekedés és hangosság elől teljesen visszavonult a befelé élés csendes sáncái mögé. Hallgatott és szenvedett.

Így történt a híres árkosi választás, amelyből az a tanulság vonható le, hogy a szervezett, hangos kisebbség mindig legyőzi a szervezetlen többséget. A dicsőség mámorában ki törődött azzal, hogy ezen a híressé lett zsinaton méltánytalanságot és hálátlanságot követtek el egy érdemes ember ellen? Hiába próbálták ezt a csúnya tettet rózsaszínűvé mázolni már az egykoriak, az lehetetté vált s nem tudja a történelem sem helyre hozni azt a rettenetes igazságtalanságot, melyet Pap Mózes szerény alakjával szemben elkövettek az árkosi zsinaton, de úgy látszik, a sors azt mérte rá, hogy ő maradjon árnyékban s más arassa le azt a dicsőséget, amit a fejlődő idők neki is nagy részben elhoztak volna.

E nagy események után Pap Mózes tépett zászlóval, de ép becsülettel, mint óvatos s épen eleget tapasztalt ember teljesen visszahúzódva dolgozott tovább.

Ferencz Józsefnek püspökké választásával a könyvtárnoki állás megüresedett s ideiglenesen *Simén Domokossal* töltötték be. E. Képvisező Tanács 1877 dec. 6-án tartott ülésében 239. sz. a. hozott határozatával Simén Domokos ideiglenes kezeléséből a könyvtárt Pap Mózes megválasztott rendes könyvtárnoknak adják át. Megállapítja a kiküldött bizottság, hogy nagyon sok könyv nincs katalógizálva s ezért ajánlják, hogy az egész könyvtárról készíttessék újabb katalógus. Pap Mózes könyvtárnokot felhívják, hogy az el nem helyezett könyvek elrendezésére nézve tegyen javaslatot. Pap Mózes ezen újabb munkakörében is igyekezett rendet teremteni s már a következő 1878 július 1-én jelenti a főhatóságnak, hogy a könyvtár az 1877—78. tanévben szaporodott 464 kötettel s ő lajstromozott összesen 692 drb. könyvet, mit E. K. Tanács megnyugvással vett tudomásul. Pap Mózes lelkiismeretes pontosságát igazolja az 1879-ik évi tanügyi jegyzőkönyv 158. sz. is, mely szerint július 20-ról Pap Mózes jelenti a főhatóságnak, hogy lajstromozta a néhai Simén Domokos és Nagy Mózes által ajándé-

kozott könyveket. A régebbi időből sok könyv van kinn egyeseknél. Kapott vissza olyan könyveket, amelyek nem is voltak bevezetve a kivételi naplóba; nyomára jött annak is, hogy néhány könyv hiányzik a könyvtárból, de hogy ki és mikor vitte el, arról semmi bejegyzés nincs, teljes reménye van, hogy a még be nem adott könyveket visszaszerzi. Igyekszik minden erejével a könyvtárban tapasztalt rendetlenséget megszüntetni és sikerült is neki, amint a következő évi jelentésből látjuk a régebbi időben kivett könyvek közül többet visszaszerezni. Mint könyvtárnoknak még említésre méltó munkássága az is, hogy az országos könyvkiállításra elkészítette a kolozsvári főiskolánk könyvtárában meglévő s az 1711-ig Magyarországon megjelent könyvek jegyzékét. Pap Mózes 1883. megvált a könyvtárnoki állástól és azt az újabban megválasztott könyvtárosnak, Boros Györgynek adta át.

Tovább már csak mint tanár működik, de abban a korban valósággal példaadóan. Annyira kötelességtudó volt, hogy órát sohasem mulasztott. Egyik tanítványától, Vári Alberttől hallottam, hogy amelyik napon Pap Mózesnek, akkor már csak egyetlen leánya férjhez ment, délután 3 órától Pap Mózzsal volt órájuk. Pontosan értesültek az esküvő napjáról s nem is gondoltak arra, hogy Pap Mózes kitartja az óráját; az osztály nagy zajjal, éktelen kiabálással háborús képet mutatott, ki a padon, ki a tanári katedrán volt, amikor egyszer csak váratlanul betoppant Pap Mózes. A megrémült diákok helyükre szaladva azzal védekeztek, azt hitték, hogy ma nem lesz latin óra.

— Tudjátok meg — válaszolt komolyan —, hogyha féllábam a sírban lesz, az előadásomat akkor sem mulasztom el. Ilyen volt. Hűség és pontosság jellemzi egész életét, minden cselekedetét.

Pap Mózes, a volt főjegyző, mint kolozsvári főiskolai tanár 1891 június 29-én nyugalomba bocsátását kérte. E. K. Tanács tekintettel a mellékelt orvosi bizonyítványban nyilvánított betegségére (kisebb guttaütés) ajánlja a legközelebbi Zsinati Főtanácsnak Pap Mózes kérésének a teljesítését és pedig tekintettel arra, hogy folyamodó, mint rendes tanár 34 évet működött, s a főjegyzői tisztet is végezte 17 évig és pedig kiváló lelkiismeretességgel és pontossággal, javasolja a teljes nyugdíjnak, a 600 frt-nak a megadását. A nyugdíjszabályzat szerint 35 évre járna a teljes nyugdíj, de csak 34-et szolgált s a hátralevő 1 évet betegsége miatt nem szolgálhatta le. E. K. Tanács kifejezi teljes méltányoló elismerését Pap Mózes tanár iránt a kolozsvári főiskolával és az egyházzal szemben teljesített hosszú és buzgó szolgálataiért. Zsinati Főtanács 51—1891 sz. határozatával Pap Mózes 1891. évi szeptember 1-től tisztességes nyugalomba bocsátja és tekintettel arra, hogy minden munkáját lelkiismeretességgel és pontossággal végezte, a maga részéről is teljes méltányoló elismerésnek adott kifejezést.

(Folyt. köv.)

P. Szentmártoni Kálmán.

Egy valláslélektani probléma.

A vallás a történelem rendjén nagyon sokszor került abba a helyzetbe, hogy a fejlődő tudomány valamelyik ága olyan friss megvilágításba helyezett kérdéseket, hogy ezáltal megingatta úgynevezett hitigazságait. Közismert, hogy először a Geologia, illetve Astronomia rendezte úgy a kérdéseit, hogy a keresztény világteremtés-magyarázat nagyon sokak előtt már nem maradhatott meg a régi formájában. Akik mindenek ellenére ragaszkodtak a régi elképzelésekhez, azok ma is neveltséges alapokra építgetik súlyosértékű vallásos nézeteiket. A második nagyobb rázkódás akkor volt észlelhető, amikor a múlt század közepén megjelent Darwin korszakalkotó munkája, mely egészen új képet kezdett festeni az ember eredetéről. Ennek a biológiai felfedezésnek nagy átalakító hatása volt s bár a kérdéssel kapcsolatban sok nyitott kérdés maradt, ezen fejtegetéseknek alaplényegét csak azok nem veszik figyelembe, akik ma is többre becsülnék egy ötletszerűen felvetett és öröklött dogmát, mint tudományos tényeket. Darwin munkájával azután elindult a múlt század vége felé az a természetfilozófiás folyamat, mely már-már alapjaiban látszott megingatni az ember vallásos nézeteit. A vallás ellen indított eme tudományos hadjárat azonban ösztönszerűen arra indította a vallást becsülő és értékeiben hívő embereket, hogy szintén tudományosan *próbdljanak* közeledni saját kérdéseikhez s mihelyt azonos fegyverrel vették fel a harcot, a küzdelem eredményt hozott, amennyiben megalapozódott sok olyan vallási kérdés, mely éppen azért volt sebezhető sarka a vallásnak, mert soha azelőtt kellőleg megalapozva nem volt. Ugyanaz az idő azonban, mely bizonyos kérdésekben a vallás számára megerősödést és bizonyosságot hozott — új stratégiai vonalat épített azok számára, akik mindenképen tudományosan és nem csupán érzelmi alapon akarták bevenni örökre a vallás büszke várait. Ugyanaz az idő, mely határozott feleleteket kezdett adni a természetfilozófia egyes vádjaira, erőbe